

Lorestan University

Textual Criticism, Manuscript Studies, and the Editing and Research of Qur'anic and Hadith Texts

Farzin Habibzadeh¹ , Morteza Ghasemi Hamed²

1. Quran and Hadith Sciences, Faculty of Quran and Hadith, International University of Islamic Denominations, Tehran, Iran. Email: f.habibzadeh@mazaheb.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Quran and Hadith Sciences, Faculty of Quran and Hadith, International University of Islamic Denominations, Tehran, Iran. Email: m.ghasemihamed@mazaheb.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 31 Octobr 2025
Received in revised form 30
January 2026
Accepted 09 March 2026
Available online 21 March
2026

Keywords:

Manuscript Studies,
Textual Editing and Critical
Research,
Qur'an and Hadith,
Manuscripts

ABSTRACT

Objective: The large number of manuscript works in Islamic sciences and Qur'anic studies reflects the grandeur of Islamic civilization and the significant status of Qur'anic and Islamic knowledge among Muslims during the flourishing Islamic Iranian period. Since these written works constitute part of the scholarly heritage and serve as a means of cultural and social connection among various Islamic nations, it is essential for scholars and researchers in religious and Islamic studies to pay attention to these treasures and strive for their revival and publication.

Method: This study aims to clarify the methodology of manuscript studies and the importance of editing and critically studying Qur'anic and Hadith manuscripts. It has been conducted using a descriptive analytical approach based on library sources.

Results: The findings indicate that throughout the historical process of editing and studying classical Qur'anic and Hadith texts, various efforts have been made by Orientalists and Western scholars as well as Muslim researchers. The study also discusses certain essential qualifications required of an editor in the field of manuscript studies and examines methods of editing and researching Qur'anic and Hadith texts.

Conclusion: In recent years, there has been widespread attention to the recovery and correction of manuscripts in the field of Islamic education and sciences, and Muslim scholars and Western Quran scholars, with various motivations, have pursued the revival and publication of these valuable works by utilizing modern methods of scientific and critical correction. Therefore, before entering the field of correction and research of religious texts, it is necessary for researchers and correctors of manuscripts to be fully familiar with the principles and techniques of manuscriptology, methods of text correction, the method of writing introductions for corrected texts, as well as the criticism and translation of these works.

Cite this article: Habibzadeh, F. & Ghasemi Hamed, M. (2026). Textual Criticism, Manuscript Studies, and the Editing and Research of Qur'anic and Hadith Texts. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-20.
<https://doi.org/10.22034/api.2025.2027945.1021>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2027945.1021>

Introduction

Ancient manuscripts represent a vital part of the Iranian-Islamic cultural heritage and identity, and their preservation and revival are essential for transmitting intellectual and spiritual treasures to future generations. Many valuable manuscripts housed in libraries across Iran and the world are at risk of damage or oblivion, and their organization and publication require skilled and specialized scholars. Particularly in the fields of Qur'anic and Hadith studies, ancient manuscripts can provide new and significant sources for contemporary research; their critical editing and publication expand our knowledge and illuminate periods of flourishing and decline within these disciplines. Researchers in this field must be thoroughly familiar with the principles of codicology and the scientific methods of textual criticism and investigation, dedicating their efforts to the revival of these cultural works. It is hoped that training competent experts will create the groundwork for the advancement of Qur'anic and Hadith studies and the development of innovative research in these domains. This article aims to explain the methodology of manuscript studies and the significance of editing and publishing Qur'anic and Hadith manuscripts. It is organized around three main themes: (1) the historical trajectory of editing ancient texts; (2) the importance of manuscript studies and textual investigation; and (3) the essential qualifications required of editors. Furthermore, it addresses key questions concerning codicological methods and the procedures of editing and studying Qur'anic and Hadith manuscripts.

Method

This study aims to clarify the methodology of manuscript studies and the importance of editing and critically studying Qur'anic and Hadith manuscripts. It has been conducted using a descriptive analytical approach based on library sources.

Results

The findings indicate that throughout the historical process of editing and studying classical Qur'anic and Hadith texts, various efforts have been made by Orientalists and Western scholars as well as Muslim researchers. The study also discusses certain essential qualifications required of an editor in the field of manuscript studies and examines methods of editing and researching Qur'anic and Hadith texts.

Conclusion

It is clear and undeniable that manuscript works represent the rich cultural heritage of Islam and Iran and, in essence, constitute the intellectual record of great Muslim scholars and thinkers produced through centuries of scientific and cultural endeavor. These invaluable treasures serve as a conduit for the transmission and dissemination of knowledge and wisdom from previous generations to future ones. Each generation bears the responsibility to safeguard this heritage and to contribute to the recognition and revival of its written legacy, thereby preserving the history, culture, literature, and scientific and religious achievements of the past. The extensive corpus of ancient manuscripts in various

fields of Islamic sciences, Qur'anic studies, and Hadith scholarship preserved in libraries across the Islamic world and the West attests to the historical development of these disciplines and highlights the pressing need to revive and benefit from this rich heritage. This necessity underscores the importance of acquiring expertise in codicology and devoting scholarly attention to “the critical editing and investigation of ancient Qur'anic and Hadith manuscripts,” as well as educating and training specialists in this domain.

Accordingly, academic institutions should encourage researchers and scholars to engage actively in the revival and publication of this precious legacy. Through mastering the principles of codicology and the methodologies of textual criticism and manuscript editing, they should incorporate the critical study of Qur'anic and Hadith manuscripts into research projects, books, and scholarly articles. Moreover, it is essential to foster collaboration and synergy between faculty members of Qur'anic and Islamic studies and experts in manuscript research. Alongside theoretical training, practical and applied workshops should be organized to train researchers and graduates particularly in Islamic sciences, Qur'anic studies, and Hadith to edit and revive surviving works of the past, ensuring the continuity of this intellectual and spiritual heritage.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

روش نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی

فرزین حبیب زاده^۱، مرتضی قاسمی حامد^۲ ✉

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: f.habibzadeh@mazaheb.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: m.ghasemihamed@mazaheb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: نسخه‌های خطی فراوان در علوم اسلامی و مطالعات قرآنی، نشان‌دهنده عظمت تمدن اسلامی و جایگاه مهم دانش‌های قرآنی و اسلامی در میان مسلمانان در دوره درخشان اسلامی - ایرانی است. از آنجا که این آثار مکتوب از میراث علمی و عامل پیوند فرهنگی و اجتماعی میان ملت‌های مختلف اسلامی به شمار می‌آیند، توجه دانش‌پژوهان و محققان مطالعات دینی و اسلام‌شناسی به این گنجینه‌ها و تلاش برای احیاء و انتشار آن‌ها ضروری است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	روش پژوهش: این پژوهش با هدف تبیین روش نسخه‌شناسی و اهمیت تصحیح و تحقیق متون خطی قرآنی و حدیثی، با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.
کلیدواژه‌ها: نسخه‌شناسی، تصحیح و تحقیق متون، قرآن و حدیث، نسخه‌های خطی	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در روند تاریخی تصحیح و تحقیق متون کهن قرآنی و حدیثی، تلاش‌های گوناگونی از سوی مستشرقان و محققان غربی و نیز پژوهشگران مسلمان صورت گرفته است. همچنین در این نوشتار به برخی ویژگی‌های لازم برای مصحح در حوزه نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی پرداخته شده است.
	نتیجه‌گیری: در سال‌های اخیر توجه گسترده‌ای به بازیابی و تصحیح نسخه‌های خطی در حوزه معارف و علوم اسلامی صورت گرفته است و محققان مسلمان و قرآن‌پژوهان غربی با انگیزه‌های مختلف، احیاء و انتشار این آثار ارزشمند را با بهره‌گیری از روش‌های نوین تصحیح علمی و انتقادی دنبال کرده‌اند. از این رو، پژوهشگران و مصححان نسخه‌های خطی پیش از ورود به عرصه تصحیح و تحقیق متون دینی، لازم است با اصول و فنون نسخه‌شناسی، روش‌های تصحیح متون، شیوه مقدمه‌نویسی برای متون مصحح و نیز نقد و ترجمه این آثار آشنایی کامل داشته باشند.

استناد: حبیب زاده، فرزین و قاسمی حامد، مرتضی. (۱۴۰۵). روش نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم*

انسانی اسلامی، (۹) ۵، ۲۰-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2027945.1021>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2027945.1021>

مقدمه

متون کهن خطی نمایاننده میراث فرهنگی و هویت ایرانی - اسلامی و ذخایر فکری و معنوی و غنای فرهنگ ملی و دینی است. از آنجا که شناسایی آثار کهن و متون خطی، تصحیح و تحقیق علمی و نهایتاً عرضه و احیای مناسب آن‌ها در هر زمانی از ضرورت‌های علمی به شمار می‌رود، لازم است انگیزه‌ای ایجاد شود تا دانشجویان و پژوهشگران، به سراغ تصحیح و انتشار آثار ارزشمند خطی بزرگان تاریخ تفکر بروند و حفظ و احیاء میراث فرهنگی این مرز و بوم را در اولویت‌های علمی قرار دهند تا غبار مه‌جویی که بر این گنجینه‌های ارزشمند نشسته است زوده شوند. به زعم نسخه‌پژوهان و فهرست‌نویسان متون خطی، بسیاری از نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد که در معرض خطر و نابودی هستند. سامان‌دادن و انتشار این آثار که نمایانگر تاریخ علم *i* و تکامل علوم مختلف در دوره‌های زمانی یک ملت است، نیازمند نیروی انسانی کارآزموده در این زمینه است.

از آن‌جا که از دیرباز، کتاب‌ها و رساله‌های متعددی در موضوع قرآن و حدیث در قالب متون خطی به یادگار مانده و بعضاً علوم جدیدی در آن‌ها یافت می‌شود و این آثار، امروزه می‌توانند منابع مهم این حوزه علمی را تأمین کنند، ضرورت احیای این متون بیشتر احساس می‌شود. افزون بر این، تصحیح و انتشار نوشته‌های پیشینیان و تحقیق در این آثار که در قالب نسخ خطی به یادگار مانده‌اند، در موارد بسیاری، بر وسعت دامنه دانش‌های قرآنی و حدیثی می‌افزایند و تا حدودی در روشن‌ساختن و شناساندن زمان تدوین تاریخ علم این دانش‌ها در قرون مختلف، یاری‌رسان پژوهشگر است و نقش مهمی در نمایاندن دوره‌های شکوفایی و رکود این دانش‌های گوناگون دارد. محققانی که در حوزه‌های مطالعات قرآنی و حدیثی فعالیت می‌کنند بایسته است آموزش‌های لازم در زمینه‌های نسخه‌شناسی متون کهن قرآنی و حدیثی را ببینند و به تصحیح و تحقیق این آثار که سرمایه و پشتوانه فرهنگی ملت خویش است اقدام کنند. ضروری است در زمینه نسخه‌شناسی و احیای متون خطی، انگیزه‌ای ایجاد شود که این محققان و پژوهشگران به سراغ تصحیح و انتشار آثار ارزشمند خطی بروند و بخش عظیمی از میراث فرهنگی این مرز و بوم را بشناسانند. *i i* جامعه علمی امیدوار است که با آموزش کارشناسان و متخصصان در این حوزه، برنامه‌ریزی برای تأمین و توسعه منابع انسانی مورد نیاز حوزه‌های مختلف امور قرآنی که از مصوبات منشور توسعه فرهنگ قرآنی است انجام شود و نیروی انسانی متخصص و خبره در داخل و خارج از ایران، پژوهش‌های سودمند و راهبردی را دستور کار خود قرار دهند (شورای عالی انقلاب فرهنگی، منشور توسعه فرهنگ قرآنی، ۱۳۸۹: ۹). با توجه به اهمیت نسخه‌های خطی که از آن‌ها با عنوان پیشینه و تاریخ علم در فرهنگ و تمدن ایران و اسلام یاد می‌شود، مقاله پیش‌رو با هدف تبیین روش نسخه‌شناسی و اهمیت تصحیح و انتشار متون خطی در موضوعات قرآنی و حدیثی، از سه بخش کلی به این شرح تشکیل شده است: ۱. سیر تاریخی تصحیح و تحقیق متون کهن قرآنی و حدیثی ۲. اهمیت نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی ۳. برخی ویژگی‌های مصحح در نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون. اینکه امر تصحیح نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی در گذر زمان چگونه بوده است؟ ضرورت پژوهش در نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی و فواید این امر در چیست؟ تلاش‌های محققان مسلمان و مستشرقان در نقد و تصحیح متون چگونه بوده است؟ مصحح نسخ خطی در تحقیق و تصحیح متون کهن چه ویژگی‌هایی دارد؟ مهم‌ترین سوالات در باب روش نسخه‌شناسی و چگونگی تصحیح و تحقیق نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی است که این نوشتار در صدد پاسخگویی به آن‌ها است.

پیشینه پژوهشی

تاکنون درباره اهمیت نسخه‌های خطی و تصحیح و تحقیق متون خطی در موضوعات قرآنی و حدیثی، پژوهش‌های اندکی نگاشته شده است. سه مقاله در این موضوع به قلم نگارنده جستار حاضر به نگارش درآمده است. مقاله‌ای با عنوان «بایسته‌های نسخه‌پژوهی در موضوعات قرآنی و حدیثی؛ نسخه‌یابی، روش‌شناسی تصحیح و منابع کارآمد» منتشر شده در مجله حدیث و

اندیشه، شماره ۳۷، سال ۱۴۰۳، که نگارنده آن را با هدف تبیین مراحل نسخه‌پژوهی از جمله نسخه‌یابی، روش‌شناسی تصحیح و منابع کارآمد نگاشته است.

مقاله دیگر با عنوان «ضرورت تصویب درس تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی» در مجله دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، شماره دهم، سال ۱۳۹۹، به پیشینه اهمیت تصحیح نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی و ضرورت تصویب واحد درسی تحقیق و تصحیح متون خطی پرداخته و سرفصل‌های پیشنهادی برای آن ارائه داده است. در مقاله‌ای با عنوان «لزوم آشنایی با تصحیح و تحقیق نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی و منابع و روش‌های آن» در همایش ملی تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی ایران، سال ۱۴۰۱، نگارنده به واکاوی ضرورت و لزوم توجه به تصحیح و تحقیق نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی پرداخته است.

هر یک از مقالات فوق از جنبه‌ای خاص، موضوع تصحیح متون خطی قرآنی و حدیثی را مورد تحلیل و بحث قرار داده است. اما پژوهش حاضر به جهت پرداختن به روش نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی و نیز تبیین سیر تاریخی تصحیح و تحقیق متون کهن و ویژگی‌های مصحح در نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون، متضمن نوآوری است و تاکنون اثر مستقلی در این موضوع نگاشته نشده است.

سیر تاریخی تصحیح و تحقیق متون کهن قرآنی و حدیثی

از دیرباز دانشمندان و اساتید بسیاری در رشته‌های گوناگون مطالعات اسلامی به ویژه علوم قرآنی و حدیثی، در زمینه‌های نسخ خطی و متون کهن فارسی و عربی تخصص داشته و در تصحیح و احیای این آثار اهتمام ورزیده‌اند. «در جهان اسلام، در میان فضلا و دانشمندان، در زمینه برخی از شعب علوم مانند علوم قرآن و حدیث و اخبار و بعضاً در مورد علم لغت، سنتی مطرح بود که به نحوی به تصحیح متون ماندگی دارد. و آن اینکه طالبان علم، نسخه‌هایی از کتاب‌های تفسیر و حدیث و لغت را به نزد مؤلفان آن‌ها و یا به نزدیک دانشمندان مفسر و محدث و لغوی قرائت می‌کردند و نسخه‌ها را مضبوط می‌نمودند و آن‌گاه از استاد اجازه روایت و یا تدریس آن‌ها را می‌گرفتند» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۸۴).

اگر بخواهیم به پیشینه و سرگذشت تصحیح متون خطی اشاره‌ای داشته باشیم، باید گفت که «در تمدن اسلام، لااقل از سده سوم هجری، اندیشه تصحیح و تنقیح آثار گذشتگان تداوم یافت. نخستین مترجمان جهان اسلام سوای ترجمه آثار یونانی، سریانی و پهلوی، به نحوی به تصحیح و تنقیح آن ترجمه‌ها هم می‌پرداختند. چنان‌که می‌گویند /المجسطی را سهل بن ربان الطبری - از مردم مرو - به عربی ترجمه کرد و حجاج بن یوسف بن مطر حاسب در حدود ۲۱۱ هـ ق در آن نظر کرد و آن را به اصلاح آورد. همین ترجمه را حنین بن اسحاق و سپس محمد البتانی (م ۳۱۶ هـ) تصحیح و تنقیح کردند» (همان‌جا). مقابله نسخه‌ها و اصلاح کتاب‌ها، با عباراتی همچون «قبول مع الأصل» [نشانه عرض و مقابله]، «عرض مع الاصل»، «صح» [علامت تصحیح] و عبارات و اشاراتی همانند آن‌ها در نسخه‌های خطی عربی و فارسی، حکایت از توجه فضلالی قدیم به اصلاح و تنقیح نگارش‌های پیشینیان دارد (ر.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۸۴). iii

یکی از نوشته‌هایی که به تفصیل و به صورت مستند در باب تاریخچه و سرگذشت تصحیح متن در میان غربیان و مسلمانان به نگارش درآمده است و تاریخ، سیر و تحول روش‌های تصحیح متن در مغرب زمین را از آغاز تا امروز مورد بررسی قرار داده است، مقاله «تاریخچه‌ای از تصحیح متن در مغرب زمین و در میان مسلمین» نوشته محمود امیدسالار، دکترای ایران‌شناسی و کتابدار دانشگاه کالفرنیاست. نویسنده این مقاله در پی نوشت‌ها نیز به معرفی چند منبع غیرفارسی در مورد تصحیح متن در مغرب زمین به زبان انگلیسی پرداخته است (ر.ک. امیدسالار، ۱۳۸۵: ۳۲-۲۹). به طور خلاصه، در آغاز مقاله مزبور در باب نقد مطالب گفته‌شده در مورد تاریخچه تصحیح متن آمده است: «در مقالات انگشت‌شماری که به زبان فارسی، به فن تصحیح متن در مغرب زمین اشاره کرده‌اند، همیشه داستان را از یونان باستان آغاز می‌کنند، و می‌نویسند که اولین تلاش‌هایی که برای تصحیح متن انجام گرفت، در آن سرزمین بود. طبعاً چنین برداشتی سابقه این فن را در اروپا بیش از دو هزار سال عقب می‌برد

و این تصور را ایجاد می‌کند که اروپائیان در این مورد بیست قرن از مسلمین جلوترند. این گزارشات به نظر بنده صحیح نیست...» (همان: ۸ و ۹).

در سال‌های اخیر، به بازیابی و تصحیح متون کهن و نسخه‌های خطی در موضوعات قرآنی و حدیثی توجه فراوانی نشان داده شده و دانشمندان و محققان مسلمان و نیز قرآن‌پژوهان غربی با انگیزه‌های مختلف، به احیا و انتشار این گنجینه‌های ارزشمند با اسلوب‌ها و روش‌های نوین تصحیح علمی و انتقادی پرداخته‌اند. زنده‌ساختن معارف و علوم غنی که از گذشتگان ما به یادگار مانده است و متضمن علوم ارزشمندی است، از مهم‌ترین انگیزه‌های محققان در تصحیح و احیاء نسخ خطی بوده است. از شاخص‌ترین چهره‌ها در تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی در دوره معاصر می‌توان به پژوهشگرانی نظیر علی‌اکبر غفاری،^۱ میرجلال‌الدین محدث ارموی،^۲ محمدباقر بهبودی،^۳ میرزا ابوالحسن شعرانی،^۴ علی‌نقی فیض‌الاسلام و محققان دیگری اشاره کرد که به حق، در احیای برخی نسخه‌ها و کتاب‌های خطی قرآنی و حدیثی شیعه، سهم انکارناپذیری در عصر حاضر ایفا کرده‌اند. تصحیح و تحقیق جوامع اربعه حدیثی شیعه توسط علی‌اکبر غفاری از بهترین نمونه‌های تصحیح متون به روش علمی و تحقیقی در دوره معاصر به شمار می‌رود. ابوالحسن شعرانی نیز با تصحیح، تحقیق و مقدمه بر تفاسیر قرآن و برخی متون حدیثی، خدمت شایانی در جهت احیاء و بازیابی آثار و متون کهن کرده است. ^۵ Vi

تلاش‌هایی که از دیرباز در زمینه تصحیح متون خطی صورت گرفته، به نحوی کارگشا و کاربردی بوده که اغلب باب تحقیق و پژوهش‌های جدید را در زمینه‌های مختلف علمی گشوده و سبب شده است محققان و دانشمندان حوزه مطالعات قرآنی و حدیثی، نظرات و دیدگاه‌های جدیدی را ارائه بدهند و همچنین در مقام مقایسه آراء مختلف برآیند و گاه در رد و قبول دیدگاه‌های پیشین، نظر صحیح و اصح را برگزینند.

تلاش‌های مستشرقان و محققان غربی در نقد و تصحیح متون

پیش‌تر بیان شد که در سال‌های اخیر شرق‌شناسان و محققان غربی، مطالعات علمی و محققانه‌ای در موضوعات قرآنی و حدیثی به عمل آورده‌اند که یکی از زمینه‌های آن، نقد و تصحیح متون قرآنی و حدیثی و مطالعات مرتبط به این دو حوزه است. به عنوان نمونه آرتور جفری که از شرق‌شناسان و اسلام‌شناسان بنام استرالیایی است، نخستین و قدیم‌ترین کتاب موجود در زمینه تاریخ قرآن را که در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم به نگارش درآمده است، احیا کرده و به تصحیح و انتشار آن همت گمارد. این دانشمند غربی، کتاب المصاحف عبدالله بن ابی‌داود سجستانی (م ۳۱۶ق) را که درباره تاریخ قرآن و وصف مصاحف اولیه بوده است و مدتها در دسترس نبوده را به دست آورد و با دقت و توجه به معیارهای علمی، این کتاب را در دسترس همگان قرار داد و اثر ارزشمند دیگری را به کتابخانه علمی مطالعات اسلامی و قرآنی افزود. مقدمه تفسیر المبانی لنظم المعانی و مقدمه تفسیر المحرر الوجیز نیز، که مشتمل بر مباحث سودمندی در تاریخ و علوم قرآنی است، اثر دیگری است که توسط آرتور جفری، با عنوان مقدمتان فی علوم القرآن تصحیح و منتشر شده است. *

علاوه بر آرتور جفری، اسلام‌پژوهان و محققان دیگری نیز در جهان غرب به نسخه‌شناسی متون کهن قرآنی و حدیثی و تصحیح تحقیق در حوزه مخطوطات کهن قرآنی اشتغال داشته و دارند. از این میان می‌توان به این محققان غربی اشاره کرد: فرانسوا دروش، پژوهشگر بخش مخطوطات عربی و مصاحف قرآنی کتابخانه ملی فرانسه و فهرست‌نویس نسخه‌های خطی قرآنی، نویسنده مقاله‌ها و کتاب‌های فراوان در حوزه مخطوطات عربی، به ویژه نسخه‌های کهن قرآنی از جمله کتاب قرآن‌های عصر اموی (لایدن: انتشارات بریل، ۲۰۱۴). ^۶ Vi i

بنا بر آنچه آمد در واقع تصحیح متون کهن و تحقیق در نسخه‌های خطی اسلامی، ابتدا در غرب و به کوشش دانشمندان غربی آغاز شده است که تصحیح و انتشار آثار مطابق با فرهنگ اهل سنت را در درجه اول قرار دادند. نجیب مایل هروی نیز تحقیق در نسخه‌های خطی اسلامی را علت پیشرفت اسلام‌شناسی در غرب می‌داند و در این باره می‌نویسد: «انتقال نسخه‌های خطی به کتابخانه‌ها و موزه‌های اروپا اسباب تحقیق را برای خاورشناسان فراهم آورد و به واقع سبب پیشرفت اسلام‌شناسی و خاورشناسی در مغرب‌زمین شد» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۷۳).

به اعتقاد یکی از محققان، شیوه‌های امروزی تصحیح متن، از راه آشنایی با شیوه‌های تصحیحی دانشمندان اروپایی در میان محققان مسلمان، به ویژه ایرانیان در تصحیح متون فارسی، رواج یافته است (ر.ک. عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۴). محققان و پژوهشگران مسلمان نیز به دنبال تحقیقات و کاوش‌های اندیشمندان غیرمسلمان در زمینه‌های متون خطی کهن، به احیاء و بازآفرینی گنجینه‌های علمی و فرهنگی خود که در اقصی نقاط ایران و جهان اسلام و غربی وجود داشت، همت گماشتند. محققان غربی، صرف‌نظر از دقت و وسواس علمی که در تصحیح آثار اسلامی به کار می‌گیرند، آثار پیشینیان خود را نه یکبار، که بارها و از منظرهای مختلف تصحیح، تنقیح و نقد می‌کنند (ر.ک. فدائی، ۱۳۸۶: ۱۰۲). نجیب مایل هروی نیز به اهمیت تصحیح در میان غربیان اشاره کرده و بیان داشته که محققان و مصححان انگلیسی‌زبان، صد و اند سال را بر روی تصحیح آثار شکسپیر می‌گذارند به جهت رفع تحریف‌نسخ از یک ضمیر، و اثری از آثار او را چندین بار تصحیح و چاپ می‌کنند (ر.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۸۰).

گردآوری نسخه‌های خطی و تحقیق و تصحیح علمی آن‌ها توسط حکومت‌های غربی در دوره‌های مختلف، نمونه‌ای از اهتمام محققان غربی به تحقیق و تصحیح آثار خطی مسلمانان است. یکی از محققان، جمع‌آوری مخطوطات عربی و اسلامی توسط غربیان (به صورت قانونی یا غیرقانونی) را به چهار دسته تقسیم می‌کند که تقریباً از آغاز قرن چهاردهم میلادی آغاز می‌شود و تا اواخر قرن نوزدهم و زمان حاضر ادامه می‌یابد. به باور این محقق، سه میلیون نسخه خطی عربی در کتابخانه‌های کشورهای غیراسلامی وجود دارد. کشور فرانسه یکی از کشورهای اروپایی است که نسخه‌های خطی فارسی، عربی، ترکی و مانند آن را از کشورهای اسلامی جمع‌آوری کرده است. *Vii* مطلب دیگر اینکه حکایت از ارزش این متون کهن در نزد غربیان دارد، این است که کتابخانه‌های مهم دنیا به ویژه در غرب، مجموعه‌هایی از نسخ خطی اسلامی را نگهداری می‌کنند و بخش‌هایی از کتابخانه‌ها را به کتب خطی فارسی و عربی اختصاص داده‌اند، *i X* به عنوان نمونه، در کتابخانه سن پترزبورگ (لنینگراد) حدود ۲۰ هزار جلد کتاب فارسی و حدود ۲۰۰ هزار جلد کتاب اسلامی و شرقی وجود دارد (ر.ک. فدائی، ۱۳۸۶: ۱۰۴).

برگزاری کنفرانس‌ها و همایش‌های علمی

لازم به ذکر است که امروزه در مراکز علمی و دانشگاه‌های کشورهای اسلامی و اروپایی، کنفرانس‌ها، همایش‌ها و کارگاه‌های بسیاری درباره تصحیح متون کهن و شناساندن نسخ خطی اسلامی و قرآنی و همچنین جنبه‌های گوناگون این سنخ از مطالعات علمی برگزار می‌شود و به نظر می‌رسد که هدف از برگزاری این همایش‌ها و فراخوان مقاله برای این کنفرانس‌ها، پربار ساختن و ضابطه‌مند کردن فعالیت‌های علمی و شناساندن دیدگاه‌های مختلف در این زمینه و از همه مهم‌تر، آشنایی محققان و کارشناسان نسخ خطی اسلامی و ایرانی با فعالیت‌های یکدیگر و تبادل تجربیات در حوزه متون کهن باشد.

از جمله این فعالیت‌های علمی در حوزه نسخ خطی (همایش‌ها، کنفرانس‌ها، دوره‌ها و مدرسه‌ها، فراخوان مقاله) که در سال‌های اخیر در مراکز علمی غربی برگزار شده است، می‌توان به این موارد اشاره نمود: کنفرانس بین‌المللی بررسی نسخه‌های خطی عربی - اسلامی (کتابخانه دولتی برلین)، همایش نسخ خطی اسلامی در دانشگاه کمبریج، همایش بین‌المللی نسخ خطی فارسی به مثابه میراث جهانی، کنفرانس نسخ خطی فارسی (انجمن نسخ خطی اسلامی با همکاری بنیاد جامع فرهنگی اسلامی و مرکز مطالعات اسلامی شاهزاده الولید بن طلال در دانشگاه کمبریج)، همایش بین‌المللی «نسخ خطی فارسی در بالکان و اروپای مرکزی (دانشگاه علامه طباطبائی با همکاری کتابخانه ملی بلغارستان «سنت کریل و متدی» و دانشگاه صوفیه «سنت کلیمنت خرید سکی»)، همایش حامیان نسخ خطی (جایزه استاد سیدعبدالله انوار) و بزرگداشت استاد سیدمحمد مشکوه، پیشکسوت عرصه نسخه‌شناسی.

فراخوان مقاله برای کنفرانس‌ها و مجلات مرتبط با نسخه‌شناسی و همچنین برگزاری دوره‌های مختلف در این زمینه، از دیگر فعالیت‌های مهم مراکز علمی غربی در حوزه نسخ خطی اسلامی است که از باب نمونه به چند مورد که در سال‌های اخیر برگزار شده است به نقل از پایگاه خبری طومار اندیشه ([@toomareandisheh](http://toomareandisheh)) اشاره می‌شود.

دوره فشرده مقدمه‌ای بر شناسایی نسخ خطی اسلامی (مؤسسه نسخ خطی اسلامی در دانشگاه کمبریج، انگلستان)

فراخوان شرکت کارگاه «مقدمه‌ای بر نسخ خطی ترکی» (کتابخانه دولتی برلین و دانشگاه فون هومبولت) فراخوان مقاله مجله «مطالعات نسخ خطی اسلامی» (انتشارات بریل هلند) فراخوان مقاله برای کنفرانسی درباره تذهیب کتاب‌آرایی در نسخ خطی (دانشگاه لوزان سوئیس) شغل دکترا در زمینه «ویرایش نسخ خطی اسلامی» (فرصت تحقیقاتی سه‌ساله در دانشگاه کلن آلمان) فراخوان مدرسه تابستانه در حوزه فیلولوژی و نسخ خطی اسلامی (مرکز مطالعه اسلام و جامعه در دانشگاه لایدن هلند) امکانات جدید آنلاین برای پژوهش درباره هنر نسخ اسلامی (قرآنی و غیرقرآنی) (دانشگاه هامبورگ آلمان) فراخوان مقاله برای مجموعه مقالاتی درباره شرح و تأویل نسخه‌های خطی عربی (آکادمی علوم ساکسون در لایپزیک آلمان) ناگفته نماند که در زمینه تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی، مؤسسات علمی در کشورهای اسلامی نیز اقدامات قابل توجهی انجام داده و آثار ارزشمند و قابل اعتنایی را منتشر کرده و سهم مؤثری در مسیر احیاء بخش گرانسنگی از فرهنگ و تمدن ایران و اسلام داشته‌اند. مؤسسه آل بیت و مؤسسه دارالحدیث در زمینه متون حدیثی، از مهم‌ترین این مؤسسات به شمار می‌روند. مؤسسه «آل‌البیت لاحیاء التراث» در سال ۱۳۶۷ (۱۴۰۸ هـ. ق)، رساله‌ای با عنوان «منهج تحقیق المخطوطات» به زبان عربی در قم چاپ و منتشر کرده است که در آن مراحل مختلف تصحیح متون خطی توضیح داده شده است (ر.ک. ستوده، ۱۳۸۶: ۴۵۴). مؤسسه دارالحدیث قم نیز اقدام به انتشار فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه تخصصی مرکز تحقیقات نموده است. این اثر ارزشمند در هشت موضوع قرآنی و حدیثی به ویژه علوم حدیثی تنظیم شده است. علاوه بر این‌ها در عصر حاضر «مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب»، اختصاصاً فعالیتش به چاپ متن‌های گذشتگان مصروف می‌شود و تا به امروز، متون خطی گوناگونی در موضوعات مختلف از سوی این مؤسسه منتشر شده است. مجله آینه میراث و ضمائم آن با عنوان گزارش میراث نیز از نشریات معتبر این مؤسسه در حوزه متن‌شناسی و نسخه‌پژوهی و تصحیح متون کهن به شمار می‌رود و از اقدامات ارزنده در این زمینه است.

اهمیت نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی

مکتوبات کهن بازمانده از گذشتگان و به عبارتی نسخ خطی ایرانی - اسلامی، میراث علمی و عامل پیوند فرهنگی و اجتماعی میان ملل مختلف است و آگاهی از این آثار و محتوای آن موجب می‌شود که هر ملتی به ذخایر فکری و معنوی و غنای فرهنگ ملی و دینی خود پی ببرد. نسخه‌های خطی فارسی و عربی، نمودار هویت و حیثیت ایرانی و فارسی‌زبانان جهان است و بی‌توجهی به احیاء و تصحیح این نگارش‌ها، منجر به بی‌اعتنایی به پاره‌ای از پاره‌های تن تمدن اسلامی و هویت ایرانی - اسلامی و فارسی‌زبانان خواهد شد.

در اهمیت آشنایی با نسخه‌های خطی و کوشش در تصحیح و تحقیق این آثار باید گفت که نسخه‌های خطی ضمن اینکه نمایاننده قرن‌ها پیشینه فرهنگی و هنری هر کشور و آیین آن است، سرمایه و پشتوانه فرهنگی هر ملت نیز به شمار می‌رود و دارای ارزش فراوان علمی و هنری هستند. وجود نسخه‌های خطی ارزشمند پشتوانه قوی علمی گذشته را نشان می‌دهد و شناخت آن‌ها پلی برای ارتباط نسل فعلی با گذشته است (ر.ک. فدائی، ۱۳۸۶: ۵ و ۶). نسخ خطی و آثار کمیاب علاوه بر قدمت و نفاست آن‌ها که نمایانگر میراث فرهنگی هر ملت است، از جهت علمی و تحقیقی بودن، از اهمیت و ارزش بیشتری برخوردار هستند (ر.ک. همان: ۱۲). به اعتقاد یکی از مصححان و پیشکسوتان حوزه نسخ خطی نیز، میراث مکتوب ما که در حکم شناسنامه یک ملت است، علاوه بر مشخصات ظاهری، دارای مشخصات باطنی هم است و روحیه ملی، دین و تدین در آن منعکس شده است. XI در مورد اهمیت تصحیح و انتشار آثار خطی دیدگاه‌های مختلفی میان صاحب‌نظران وجود دارد و محققان و اساتید بسیاری در این موضوع سخن سر داده‌اند. برخی از این پژوهشگران، تحقیق در این زمینه‌ها و انتشار این آثار را سودمند نمی‌دانند و با دلایلی که اقامه می‌کنند، بر این باورند که از این آثار، چیزی درخور توجه به دست نمی‌آید. در پاسخ به نظر ایشان باید گفت که اگر محقق در مرحله انتخاب نسخه خطی و گردآوری اطلاعات در مورد نسخه‌ها، به روشی علمی و با نگاه نقادانه به متن برخورد کند و نسخه‌های منحصر به فرد از جهت موضوع و روش مؤلف را برای تصحیح برگزیند، چه بسا انتشار این آثار، ده‌ها برابر

ارزشمندتر از برخی تألیفات و پژوهش‌های اغلب تکراری و بی‌پایه و اساس امروزی است. Xi i سمیعی در این باره نوشته‌اند: «تصحیح متون، به خلاف آنچه به طنز گفته‌اند، «نبش قبر» نیست، گنجیابی و احیای فرهنگ است» (سمیعی، ۱۳۶۱: ۴۸). مؤلف مقاله روش تصحیح متون فارسی، ضمن بیان اهمیت و فایده‌های بی‌شمار تصحیح متون قدیم، به این مطلب اشاره کرده‌اند که در مورد ارزش علمی کتاب‌های قدیم نباید مبالغه کرد، زیرا به علت گذشت زمان و پیشرفت علم، جنبه علمی آن‌ها اغلب بسیار ضعیف شده است و شاید دیگر اعتبار علمی چندانی نداشته باشند، اما ارزش تاریخی آن‌ها محفوظ است و می‌توانند برای روشن کردن تاریخ علم در ایران مفید باشند (ر.ک. بینش، ۱۳۵۴: ۴۰۵).

ایرج افشار نیز در بیان اهمیت نسخه‌های خطی و انتشار این آثار می‌نویسند: «تردیدی وجود ندارد که البته این نسخه‌ها نه از تخت جمشید و مسجدهای اصفهان کمتر است و نه از گنجینه‌های زرین که چشم را خیره می‌کند. شناخت ملت و سرزمین ما منحصر به تاریخ جهانگیری هخامنشی و هنر ساسانی و پهلوانی‌های رستم و نقش‌های زیبای شیخ لطف‌الله نیست. ما در کنار و هم‌تراز با این آثار بزرگ و باجلال، نسخه‌های خطی زیبا و پرکار هنرمندانه و کهنه کتاب‌های فرسوده و شیرازه دررفته‌ای داریم که هر یک سندی بزرگ و مهم است، هم از حیث خط و هنر و هم از دید معنوی و اندیشه» (چرمگی عمرانی، ۱۳۸۹: ۲). درباره اهمیت اشتغال به تصحیح و تحقیق نسخ خطی باید گفت که محقق و پژوهشگر زمانی می‌تواند به سؤالات علمی و نظریات مطرح در حوزه‌های قرآنی و حدیثی پاسخ قطعی بدهد و در رد و قبول آن‌ها اظهارنظر دقیق و علمی داشته باشد و یا حداقل در مقام مقایسه و تطبیق برآید که بتواند به نسخه‌های خطی و مکتوب در آن زمینه‌های علمی دست یابد و از آن منابع در مطالعات خود استفاده کند. تحقیق بر روی این آثار و انتشار شایسته آن‌ها، یکی از بهترین راه‌ها برای بهره‌بردن از این منابع ارزشمند علمی است و می‌تواند راهگشای بسیاری از مشکلات و بن‌بست‌های علمی باشد. یکی از محققان در این زمینه می‌نویسد: «از دیرگاهی دانایان و فرزندان هر جامعه و تمدنی به نکته‌ای پرداخته‌اند که در روزگار ما و در زبان ما از آن به «نقد و تصحیح متون» تعبیر می‌شود. نکته‌ای که نمی‌توان بی‌مدد آن، گذشته، گذشتگان و آراء و عقاید و چونی و چندی ضعف و قوتشان، و به طور کلی تاریخ و فرهنگ را آن‌گونه که بوده است، نه آن‌سان که شده است، بازشناخت» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۸۰).

نویسنده مزبور در جایی دیگر در اهمیت تصحیح و احیاء نسخ خطی اسلامی بیان می‌دارد: «اگر محققان و مصححان انگلیسی‌زبان، صد و اند سال را بر روی تصحیح آثار شکسپیر می‌گذرانند به جهت رفع تحریف نَسَاح از یک ضمیر، و اثری از آثار او را چندین بار تصحیح و چاپ می‌کنند، بر دانایان و مصححان فارسی‌زبان فرض مسلم است که در راه احیا و تصحیح نگارش‌های فارسی از هیچ کوشش و تلاشی دریغ نورزند و هیچ مجالی را به عبث از دست ندهند؛ زیرا هم‌چنان که می‌دانیم زبان فارسی، در دوره نوینش، به عنوان زبان دوم در جهان گسترده اسلام به شمار می‌رفته، و بخشی عظیم از تاریخ فرهنگ و تمدن ایران بعد از اسلام و دیگر قومیت‌های منطقه به آن زبان عینیت پذیرفته است به نحوی که در برخی از شعب علوم اسلامی نمی‌توان پیکره تمدن و فرهنگ اسلام را بر تراشید مگر با تیشه زبان فارسی» (همان‌جا).

یکی دیگر از محققان در مورد اهمیت نسخه‌های خطی و تصحیح آن‌ها می‌نویسد: «کتاب‌های خطی برای هر زبانی پشتوانه دارایی معنوی است. تاریخ و سیر تکامل ادب، دانش و هنر هر ملتی به صورت واقعی و حقیقی در اوراق نسخه‌های خطی نمودار است و نخستین گام برای شناختن و شناساندن یک ملت کهنسال دستیابی به همه آثار اوست» (ستوده، ۱۳۸۶: ۱۸۹).

مسئله دیگر در اهمیت آشنایی با تصحیح متون که در این بخش لازم به ذکر است، دلایل لزوم پاسداری و حفاظت از دست‌نوشته‌ها و نسخه‌های خطی است. مؤلف کتاب نسخه‌های خطی و آثار کمیاب در این باره دلایلی را برشمرده‌اند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: انتقال فرهنگ، دانش و تجربه‌های گذشته به نسل‌های بعد؛ ۲- ثبت و تکمیل تاریخ؛ ۳- شناخت صحیح و ثبت تاریخ علم؛ ۴- شناخت پسندهای تاریخ؛ ۵- حفظ منابع دست اول تحقیق؛ ۶- نجات دست‌نوشته از خطر نابودی؛ ۷- احیای فرهنگ پرمایه گذشته؛ ۸- نجات دست‌نوشته‌ها در کشورهای ناآشنا؛ ۹- شناخت دگرگونی‌های زبان و نگارش (ر.ک. مسجدی، ۱۳۹۷: ۳۸-۳۱).

فواید تصحیح و انتشار متون خطی

علاوه بر برخی دلایلی که بر اهمیت تصحیح و تحقیق نسخ خطی بیان شد، از آن‌جا که این متون خطی حاوی اطلاعات ارزشمندی در محتوا، سبک، زبان نوشته، انواع هنرها و... هستند، تصحیح و انتشار آن‌ها فواید فراوانی در بردارد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. آگاهی از خصوصیات و ویژگی‌های بزرگان، دانشمندان و ادیبان هر دوره؛ ۲. آگاهی از اوضاع فرهنگی، دینی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی جامعه در ادوار مختلف تاریخی؛ تدوین تاریخ علم؛ آگاهی از ویژگی‌های زبان‌شناختی در ادوار مختلف (ر.ک. فدائی، ۱۳۸۶: ۱۹۲). مؤلف کتاب مرجع‌شناسی و روش تحقیق، از جنبه‌ای دیگر به فایده نشر متون خطی پرداخته و بیان داشته‌اند که: «در نشر متون خطی و قلمی فارسی، فایده بزرگی نهفته است و آن آگاهی از تحول زبان فارسی و اختصاصات سبکی و به خصوص فراهم آمدن لغات اصیل است» (همان: ۴۳۲).

مطلب دیگر این که تصحیح و تحقیق نسخه‌های خطی ارزشمند از جهت علمی، با توجه به ساختار تحقیقی در این آثار، از دو جهت فایده دربردارد: ۱. متن علمی و دست‌نخورده‌ای از دانشمندان گذشته در دسترس خواننده قرار می‌گیرد و می‌تواند در مطالعات خود از آن‌ها بهره‌گیرد؛ ۲. نوشتن مقدمه، نقد و تحقیق درباره متن خطی، خود از پژوهش‌ها و مطالعات گسترده‌ای است که معمولاً مشتمل بر اطلاعات بسیاری در مورد ارزش و اعتبار کتاب، سبک و شیوه کتاب، موضوع کتاب، شرح حال مؤلف و زمان تألیف کتاب، رسم‌الخط، خصایص لغوی و دستوری کتاب، هدف مؤلف از نگارش کتاب و منابع وی در تدوین کتاب و بسیاری توضیحات دیگر است. Xi i i در مرحله انتخاب نسخه‌ها و اقدام به نوشتن مقدمه و تصحیح، نقد و ترجمه متن، باید مواردی مورد توجه قرار گیرد که جای طرح این‌گونه مطالب در جای دیگر است و از بیان آن‌ها در این نوشتار خودداری می‌شود. Xi v.

محمد آصف فکرت در مقدمه کتاب بررسی بیش از ده هزار قرآن‌های مترجم آستان قدس، ارزش‌های فراوان تاریخی، هنری و ادبی این قرآن‌های مترجم را که تا حدودی برای بررسی همه نسخه‌های خطی به کار می‌آید، در چند ویژگی خلاصه کرده است. برخی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: ۱. اسناد معتبر و زنده پارسی و لهجه‌های مختلف که موضوع کار زبان‌شناسان است؛ ۲. نکات مهم و منحصر به فرد رسم‌الخطی مانند پیوسته یا جدانویسی؛ ۳. ترجمه به معنا و تأویل؛ ۴. مقایسه برابری فارسی کلمات قرآن در ترجمه مناطق مختلف و امکان بررسی فقه‌اللغه آن‌ها و... (همان: ۱۴).

ناگفته نماند که سخن از اهمیت و ضرورت احیاء متون خطی و فوایدی که این امر در بردارد، نباید ما را از مشکلاتی که در نقد و تصحیح این متون وجود دارد، غافل سازد. یکی از محققان نسخ خطی، این مشکلات را در چند محور به این شرح خلاصه نموده است: ۱. صعوبت تصحیح متون و تحقیق درباره آن‌ها؛ ۲. نبودن ابزار و اسباب تحقیق؛ ۳. بی‌علاقگی ناشران بزرگ به چاپ و انتشار متون و آثار پیشینیان؛ ۴. فقدان آثاری که اصول نقد و تصحیح متون را آموزش دهد؛ ۵. محدود بودن تصحیح به حوزه‌های خاص؛ ۶. نبودن متولی خاص برای پرورش مصححان متون خطی؛ ۷. عدم تشویق؛ ۸. عدم بهره‌گیری مناسب از منابع تصحیح‌شده (ر.ک. همان: ۱۹۶-۱۹۹).

برخی ویژگی‌های مصحح در نسخه‌شناسی و تصحیح و تحقیق متون

برای آغاز کار تصحیح یا نقد متون مصحح XV لازم است مصحح پژوهشگر، چند متن موفق که به شیوه علمی و انتقادی XVI تصحیح شده‌اند را از جنبه‌های مختلف مطالعه کند و مورد ارزیابی قرار دهند و این متون را الگو و سرمشق خود برای این زمینه پژوهشی قرار دهند. در این صورت است که ملموس‌تر و واقع‌بینانه‌تر می‌توانند با شیوه‌های صحیح مقدمه‌نوشتن، طریقه توضیح یا تعلیقه‌نوشتن، دست‌یافتن به نسخه اساس XVI i و نسخه‌بدل‌ها، نحوه مقابله نسخ با یکدیگر، یافتن اغلاط و اسقاطات متن، تغییرات، XVI i i تحریف‌ها و تصحیف‌ها، Xi x پاورقی‌ها، فهرست‌های راهنما، XX شیوه‌های تصحیح و مواردی از این قبیل، آشنایی پیدا کنند و از این نمونه‌ها در عمل به نحوی نیکوتر و صحیح‌تر بهره ببرند. یک مسئله مهم این است که چون نسخه‌های

خطی از روزگاران گذشته به جای مانده‌اند، قسمت‌هایی از آن‌ها پاره شده یا آب خورده یا به نحوی ناخوانا است، یا کاتب دقت خاصی در نوشته خود نداشته است، در نتیجه باید نسخه‌ها را منقح نمود و سپس به چاپ آن اقدام کرد (ر.ک. رنجبر، ۱۳۷۷: ۱۳۵). به باور محققان حوزه تصحیح متون، آشنایی با قرآن و دیگر آموزه‌های اسلامی، نقش مهمی در تصحیح متون خطی دارند و توجه به این مقوله بسیار حائز اهمیت است. دانشجویان رشته‌های مطالعات دینی از جمله علوم قرآن و حدیث که از امتیاز آشنایی کافی با قرآن و متون حدیثی برخوردار هستند، یک گام به هدف تصحیح علمی و شایسته، نزدیک‌تر هستند و می‌توانند عملکرد بهتری در انتشار و احیای این مکتوبات گران‌ارز داشته باشند.

در تصحیح متون علمی، لازم است مصحح به دانش‌های مرتبط با نسخه موردنظر احاطه کافی داشته باشد. XXI جلال‌الدین همایی در مقدمه کتاب *التفهیم می‌نویسد*: «پیداست که برای تصحیح و توضیح عبارات و مطالب این کتاب... سابقه ممتد تحصیلی و مقدمه احاطه علمی به مسائل ریاضی، هندسه، حساب، حساب، جبر، مقابله، هیئت، نجوم و اسطرلاب را که در مقالات و ابواب و فصول این کتاب مندرج است، نیز لازم داشت. چراکه اصلاح و شرح مطالب کتب علمی که از قبیل کتاب *التفهیم* باشد، بدون مقدمه‌خبرت و اهلیت و سابقه تحصیلی امکان‌پذیر نیست» (التفهیم لأوائل صناعة التنجیم، ۷ به نقل از ستوده، ۱۳۸۶: ۴۳۳). مؤلف کتاب *راهنمای تصحیح متون* نیز بر این باور است که «مصحح اهلیت‌مند در تصحیح متن، باید با منطق زبانی - بیانی، موضوعی، فکری و هنری حاکم بر متن آشنا باشد و این آشنایی را دخالت دهد» (جهانبخش، ۱۳۹۰: ۲۶).

مصطفی جواد در مقاله *فن تصحیح متون*، درباره صفات علمی و فنی مصحح می‌نویسد: «مصححان کتب به حسب موضوعات علمی که در آن تحقیق می‌کنند، متفاوت‌اند. مصححی که درباره یکی از علوم یا رشته‌ای از فنون ادبی تحقیق می‌کند باید به جز دانستن زبان عربی، عالم بدان رشته و آگاه از مصطلحات آن باشد. از انواع کتابت و تاریخ تطوّر آن در دوره‌های مختلف مطلع باشد.» این نویسنده، به عنوان نمونه در مورد محقق که بر آن است کتاب لغوی چاپ‌نشده‌ای را منتشر کند به این مطلب اشاره می‌کند که باید اولاً شروط عمومی نشر علمی را رعایت کند؛ و بعد به پژوهش درباره زبان علاقه‌مند باشد؛ حافظ بسیاری از مفردات باشد؛ به شکل‌های تصحیفات به طور کلی آگاه باشد و خصوصاً تصحیفات کلمات را بشناسد...» (جواد، ۱۳۷۷: ۱۰۰). زرین کوب ضمن بحث از نحوه تهیه و ترسیم نسب‌نامه و شجره‌النسب نسخ می‌نویسد: «این مرحله تصحیح [ترسیم شجره‌النسب نسخ] که مشکل‌ترین و دقیق‌ترین مراحل نقد متون است، گذشته از دقت ریاضی، ذوق سلیم و سلیقه مستقیم لازم دارد و مخصوصاً همین جاست که تا منتقد محقق در مطالب و مسائل علمی و فنی مندرج در مطاوی کتاب کاملاً وارد نباشد نمی‌تواند برای آن چه مشکوک و مردّد است و غلط و نارواست، صورتی صحیح و مناسب نزدیک بدانچه موردنظر مؤلف و مصنف بوده است بیابد» (زرین کوب، ۱۳۳۶: ۲۶۴).

سمیعی نیز در مقاله نکته‌هایی در باب تصحیح متون، دانش‌های فراوانی را نام می‌برند که مصحح متون خطی مصحح، ناگزیر از دانستن و به کارگرفتن آن‌ها در امر تصحیح متون است. به اعتقاد ایشان، «تصحیح متون به پایه و مایه نیاز دارد، از تبخّر در لغت و علوم ادبی و سابقه تتبع در منابع و آشنایی با سبک‌ها و مکاتب و تحول ساختمانی زبانی و آگاهی از تأثیر گویش‌ها و لهجه‌ها و هم زبان‌های بیگانه و فرهنگ رسمی و مردمی عصر و انس با عربیت و الفت با قرآن و علوم قرآنی و تخصص در فنی که متن در حوزه آن است گرفته تا علم به سیر تطوّر خط و کتابت و هنر خوشنویسی، و همراه همه اینها دقت و وجدان علمی و قوه تمییز و استعداد تفرّس و سرانجام شمّ و ذوق زبانی» (سمیعی، ۱۳۶۱: ۴۸). البته همین نویسنده این مطلب را یادآوری نموده‌اند که بندرت پیش می‌آید همه این مهارت‌ها و دانش‌ها و مواهب در فردی فراهم آید، از این‌رو در تصحیح متون، توجه به کار گروهی ضرورت دارد (ر.ک. همان‌جا). مؤلف کتاب *راهنمای تصحیح متون*، سه عنصر اصلی دخیل در فرآیند تصحیح متن را عبارت می‌داند از موادّ و منبع، شایستگی و اهلیت مصحح (منتقد) و شیوه و روش استدلالی کار، که تفکیک‌شدگی جدائی این عناصر، تنها در حوزه نظری تصحیح، قابل تصوّر است؛ و گرنه در مسیر عمل، در رابطه‌ای تنگاتنگ و پیچیده مشاهده خواهند شد (ر.ک. جهانبخش، ۱۳۹۰: ۱۴).

مسئله مهم دیگری که لازم است در تصحیح متن و رفع مشکلات محتوایی و ساختاری متن به آن عنایت داشت، آشنایی و اطلاع از متون و منابع نوشته شده در موضوع همان کتاب و در فاصله زمانی نزدیک به آن است. تقی بینش توجه به این مسئله

را یکی از راه‌های حل مشکلات متن می‌داند و می‌نویسد: «مطلب مهم دیگر، کتاب‌شناسی است، زیرا بنا به قاعده «یفسر بعضهم» متون و کتب مفسر یکدیگر هستند و می‌توان مشکلات آن‌ها را از روی هم حل کرد... استفاده از کتاب‌شناسی در تصحیح متون به این شکل است که باید دید چه کتاب‌هایی با متن موردنظر رابطه نزدیک دارد و از این کتاب‌ها در جای خود استفاده کرد» (بینش، ۱۳۵۴: ۴۰۷). XXI i

نگاهی به برخی مشکلات تصحیح و تحقیق متون

در پایان لازم به یادآوری است که بی‌شک تمامی محققانی که در حوزه تحقیق و تصحیح متون و بازخوانی دست‌نوشته‌ها و نسخ خطی فعالیت کرده و بدان آشنایی دارند، معترفند که اهمیت و دشواری این مقوله اگر بیش از تألیف و ترجمه نباشد، کمتر نخواهد بود. XXI i در این زمینه تحقیقی، مصحح و محقق باید نهایت دقت خود را در بازخوانی و درک مفاهیم نویسنده به کار گیرد، چه ضمن اینکه خود باید منظور مؤلف را به خوبی بیابد، باید آن مفاهیم را به درستی به خواننده انتقال دهد. در واقع «هدف و غایت نقد و تصحیح متون ادبی آن است که از روی نسخ خطی موجود، نسخه اصلی یا قریب به اصل نسخه یک اثر را احیاء و مرتب و مدون کنند و آن را به صورتی عرضه دارند که خواننده اهل تحقیق بتواند یقین و اطمینان حاصل کند که اگر اصل یک اثر را در دست ندارد نسخه‌ای از آن را دارد که به صورت اصلی و شکلی که مصنف و مؤلف اصل نوشته است به نهایت درجه نزدیک است» (زرین کوب، ۱۳۳۶: ۲۵۹).

عبدالحسین زرین کوب درباره دشواری کار تصحیح متون خطی می‌نویسد: «مرحله تصحیح که به مثابه تعبیه پل و عبور از آن است، مرحله‌ای خطیر است و منتقد اگر در آن مرحله تمام شرایط و دقایق تأمل و دقت و امعان نظر را به کار نیندند تمام زحماتی و مشقاتی را که در مرحله ضبط کشیده است ممکن است در یک آن، بر باد بدهد و کاری که با آن دقت و زحمت، مقدماتش فراهم گشته، بر اثر اندک سهل‌انگاری و شتاب‌زدگی به کلی بی‌اعتبار و فاقد ارج و ارزش بنماید...» (همان: ۲۶۴). سمیعی نیز در این باره نوشته‌اند: «بازیابی و تصحیح هزاران متن شناخته و ناشناخته که از هزار سال باز انباشته و اندوخته شده، کاری است بس خطیر. چه مایه همت و نقد عمر و روق فرهنگی و سرمایه مادی می‌خواهد، خدا می‌داند و بس» (سمیعی، ۱۳۶۱: ۴۸). به باور تقی بینش، «تصحیح متون کار پرزحمت و وقت‌گیر و کم‌نمایشی است. با وجودی که زحمت تصحیح یک متن قدیمی چاپ‌نشده از تألیف کتاب مستقلی اگر بیشتر نباشد کمتر نیست، اغلب فکر می‌کنند کاری کم‌زحمت و از قبیل رونویسی است. همین حال را دارد ترجمه در صورتی که نوشتن یا تألیف یک زحمت دارد و ترجمه دو زحمت یکی برای زبان اصلی و دیگر برای زبان دوم.» (بینش، ۱۳۵۴: ۴۰۶). در ادامه این نویسنده به دو مشکل اساسی و مهم در کار تصحیح متون اشاره می‌کند: نسخه‌خوانی و موضوع رسم‌الخط (ر.ک. همان: ۴۰۶ و ۴۰۷).

یکی دیگر از محققان در مورد میزان دشواری تصحیح متون خطی نوشته‌اند: «زحمت تصحیح یک متن خطی گاهی از دشواری یک تألیف مستقل بیشتر است و چه مایه خون دل باید خورد و رنج برد تا از میان اختلافات گوناگون نسخه‌های خطی یک کتاب بتوان متنی کامل و منقح و نزدیک به متن اصلی کتاب ارائه داد. اهمیت و دشواری تصحیح متون علمی بسی افزون‌تر است، زیرا اصلاح و شرح مسائل کتب علمی بدون اهلیت و سابقه تحصیلی و احاطه به مقدمات علوم، امکان‌پذیر نیست» (ستوده، ۱۳۸۶: ۴۳۳). محقق دیگری نیز در عنوان مقاله خود درباره روش‌های تصحیح متون خطی، از عبارت «سخت‌تر از تألیف» استفاده کرده است (ر.ک. جهانبخش، ۱۳۸۴: ۶ و ۷).

در نگاه نخست، تصحیح متون شاید امری آسان به نظر برسد که مصحح، متنی آماده و تألیف‌شده را قرار است بازبینی و بررسی کند و دوباره انتشار دهد، اما با آغاز کار و از همان آغاز نسخه‌یابی و مقدمه نوشتن، دشواری این امر آشکار می‌شود. هر چه میزان دانش مصحح و مطالعه او در زمینه نسخه‌شناسی و نسخه‌خوانی بیشتر شود، مشکلات تصحیح و تحقیق متن تا حدودی قابل رفع است و تجربه مصحح و بهره‌بردن از اساتید و تجربیات صاحب‌نظران نیز در این امر تأثیرگذار است و می‌تواند از صعوبت کار تصحیح بکاهد.

نتیجه گیری

واضح و مبرهن است که نسخه های خطی نمایانده فرهنگ پرمایه اسلام و ایران و در حقیقت کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ مسلمان در طول قرن ها کوشش علمی و فرهنگی است. این گنجینه های گران ارج، عامل ترویج و انتقال علوم و معارف نسل گذشته به نسل های آینده است. بر عهده هر نسلی است که این میراث پراج را پاس دارند و برای شناخت و شناساندن تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی و دینی خود به احیاء و بازسازی آن ذخایر مکتوب اهتمام ورزند. وجود نسخه های خطی و متون مکتوب کهن فراوان در حوزه های مختلف علوم و معارف اسلامی و مطالعات قرآنی و حدیثی در کتابخانه های جهان اسلام و غرب و همچنین سیر تکامل آن علوم در دوره های زمانی گوناگون و نیاز به احیای این میراث غنی و بهره بردن از آن ها در علوم مختلف، ضرورت آشنایی با روش نسخه شناسی و توجه و اهتمام به «تصحیح و تحقیق نسخ خطی و متون کهن قرآنی و حدیثی» و نیز تربیت کارشناسان و متخصصان در این حوزه را بیشتر نموده است.

بنابراین بایسته است فرصتی در مراکز علمی و دانشگاهی فراهم شود که محققان و اندیشمندان، احیا و انتشار بخشی از این میراث غنی بازمانده از گذشتگان را بر عهده بگیرند و ضمن آشنایی با اصول نسخه شناسی (codicologie) و روش های تصحیح و تحقیق متون خطی، پژوهش و تصحیح انتقادی نسخه های خطی مرتبط با دانش های قرآنی و حدیثی را در قالب طرح های علمی، کتاب و مقاله، در برنامه پژوهش ها و فعالیت های علمی خود قرار دهند. در این راستا ضروری و بایسته است زمینه های تعامل و هم گرایی میان استادان گروه های مختلف آموزشی علوم قرآنی اسلامی با استادان نسخه شناسی خطی هرچه بیشتر فراهم شود و ضمن ارائه آموزش های نظری در این زمینه، به برگزاری کارگاه های عملی و کاربردی، با هدف تربیت محققان و دانش آموختگان رشته های علوم اسلامی به ویژه علوم قرآن و حدیث، برای تصحیح و احیای آثار به جای مانده از گذشتگان همت گمارده شود.

پیشنهادها

در پایان این جستار، چند پیشنهاد کلی در مورد اهمیت توجه به نسخه شناسی، روش تصحیح و انتشار نسخ خطی قرآنی و حدیثی ارائه می شود که از قرار زیر است.

۱- نسخه های خطی فراوان با موضوعات قرآنی و حدیثی در کتابخانه های ایران و جهان، گنجینه ای غنی از علوم ناب و دست نخورده ای را فراهم آورده است که در واقع بیانگر هویت ملی و دینی هر جامعه به شمار می رود. بر هر محقق اندیشه ور و پژوهشگر دغدغه مند فرض است که با استفاده از دانش و تخصص، دقت و حوصله فراوان و همچنین رعایت اصول و ضوابط علمی در امر تصحیح متون کهن، شناساندن، احیاء و انتشار این گنجینه های ارزشمند که نتیجه سال ها تلاش دانشمندان اسلامی و ایرانی است در درجه اول فعالیت ها و مطالعات علمی خود قرار دهند.

۲- گستردگی زیاد نسخه های خطی در علوم و معارف اسلامی و ایرانی و پراکندگی جغرافیایی این میراث ارزشمند، نمایانگر اهمیت و توجه به تربیت کارشناسان و محققان در این سنخ از مطالعات علمی است. افزون بر این، آنچه لزوم آموزش و تربیت کارشناس و متخصص در این حوزه علمی را به عنوان رسالتی ملی و دینی یادآور می شود، عبارت است از: وجود انبوه نسخه های خطی فارسی و عربی در کشورهای مختلف و عدم حضور کارشناس و متخصص نسخ خطی و همچنین عدم شرایط حفاظت و نگهداری مناسب کتب خطی و قرار گرفتن در معرض فرسودگی شدید و از بین رفتن تعداد زیادی از این نسخه ها.

۳- از آن جا که تمامی مباحث مرتبط با علم نسخه شناسی و تصحیح نسخ خطی و نیز تدریس و برگزاری کارگاه های آموزشی تصحیح متون خطی، نیاز به تخصص مرتبط با آن دانش را دارد، لازم است گروه های مختلف آموزشی، از استادان، مصححان و نسخه شناسان مجرب برای تدریس مباحث مقدماتی تصحیح متون خطی و برگزاری کارگاه های نظری و عملی دعوت به عمل آورند. طراحی دوره های آموزشی کوتاه مدت و دوره های تحصیلات تکمیلی دانشگاهی، زمینه را برای تربیت کارشناسان و متخصصان نسخ خطی در حوزه های قرآنی و حدیثی فراهم می آورد.

۴- در این میان آنچه ضروری به نظر می‌رسد، تدوین منابع و مآخذ علمی به عنوان مبنا و پایه تدریس نظری و عملی در نقد، تصحیح، ترجمه و تحقیق متون خطی قرآنی و حدیثی در قالب جزوات و مقالات علمی یا کتاب است. بدیهی است که به سرانجام‌رساندن این مهم، جز به همت و قلم استادان و محققان قرآنی و حدیثی و نیز تجربه‌های ارزشمند نسخه‌شناسان و نسخه‌پژوهان، به نتیجه مطلوب و مفید نمی‌رسد. لازم است در کنار آموزش مباحث قرآنی و حدیثی، منابع اصلی موجود در اصول و مبانی نسخه‌شناسی و روش تصحیح متون تدریس شود و محقق نسخ خطی با اصول و فنون نسخه‌پژوهی، روش‌های تصحیح متون، مقدمه‌نویسی برای متون مصحح، نقد و ترجمه این متون آشنایی کامل پیدا کند.

۵- بهره‌بردن از تجارب ارزشمند اساتید حوزه‌های قرآنی و حدیثی که در زمینه‌های نسخه‌شناسی خطی مطالعات دینی و تصحیح متون خطی کهن به تحقیق و پژوهش پرداخته‌اند و در این زمینه آثاری ارزشمند به گنجینه علوم اسلامی افزودند، یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین کارها برای موفقیت و به سرانجام رساندن امر خطیر تصحیح متون کهن قرآنی و حدیثی است.

۶- محققان علوم قرآنی و حدیثی برای آشنایی با دقایق و رموز فن تصحیح و همچنین شناخت قواعد و اصول نسخ خطی و آموزش شیوه‌های تصحیح متون خطی و مقابله نسخه‌ها و ثبت نسخه بدل‌ها، به کتاب‌ها و مقالات و منابع الکترونیکی در این زمینه مراجعه کنند که برخی از آن‌ها در نوشتار حاضر معرفی و شناسانده شد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده اول: تهیه و آماده سازی نمونه‌ها، انجام آزمایش و گردآوری داده‌ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش نویس مقاله.

نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- افشار، ایرج. (۱۳۸۴). «مسائل نقل و تصحیح متن های فارسی و مشکل حفظ اصالت نسخه خطی»، نامه بهارستان، سال ششم، شماره اول - دوم، دفتر ۱۱ و ۱۲.
- امیدسالار، محمود. (۱۳۸۵). «تاریخچه ای از تصحیح متن در مغرب زمین و در میان مسلمین»، آینه میراث، سال چهارم، شماره ۳۳ و ۳۴.
- بینش، تقی. (۱۳۵۴). «روش تصحیح متون فارسی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، دوره ۲۷، شماره ۱۱۵ و ۱۱۶.
- جوادی، مصطفی. (۱۳۷۷). «فن تصحیح متون»، آینه میراث، مترجم: علی محدث، شماره ۲.
- جهانبخش، جويا. (۱۳۹۰). راهنمای تصحیح متون، تهران: دفتر نشر میراث مکتوب، چاپ سوم.
- جهانبخش، جويا. (۱۳۸۴). «سخت تر از تألیف / درباره روش های تصحیح متون خطی»، ضمیمه خردنامه همشهری، شماره ۶۸.
- چرمگی، عمرانی، مرتضی و علی (پدرام) میرزایی. (۱۳۸۹). کارگاه روش تصحیح نسخه های خطی، تهران: دانشگاه پیام نور، چاپ دوم.
- رنجبر، احمد. (۱۳۷۷). روش تحقیق و مآخذشناسی، تهران: اساطیر، چاپ پنجم.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۳۶). «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، نیما، سال دهم، شماره ۶ و ۷.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۷). «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، آینه میراث، سال اول، شماره اول، ۱۳۷۷.
- ستوده، غلامرضا. (۱۳۸۶). مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، چاپ دوازدهم.
- سمیعی، احمد. (۱۳۶۱). «نکته هایی در باب تصحیح متون»، نشر دانش، شماره ۱۲، ۱۳۶۱.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۳). «نقش ایدئولوژیک نسخه بدل ها»، نامه بهارستان، سال پنجم، شماره اول و دوم، دفتر ۹ و ۱۰.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی، مصوبه اهداف، سیاست ها و ضوابط نشر کتاب، تهران، جلسه ۶۶۰ مورخ ۱۳۸۹/۱/۲۴.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی، منشور توسعه فرهنگ قرآنی، مصوب جلسات ۶۴۳، ۶۵۱، ۶۶۴ و ۶۷۹، جلسه ۶۴۳ مورخ ۸۸/۲/۲۲.
- عمادی حائری، محمد. (۱۳۸۷). «تصحیح متون با تأکید بر تصحیح متون فارسی»، گزارش میراث، دوره دوم، سال سوم، شماره ۲۵ و ۲۶، ۱۳۸۷.
- فدائی، غلامرضا. (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، چاپ اول.
- فرزاد، مسعود. (۱۳۵۳). «روش علمی برای تصحیح متون»، گوهر، سال دوم، شماره ۲۲.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۹). تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مجرد، مجتبی. (۱۳۹۳). «زمینه های پیدایش و تطور دانش تصحیح متن در جهان اسلام»، مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، دوره ۲۵، شماره ۹۸.
- مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، www.cgie.org.ir.
- مسجدی، حسین. (۱۳۹۷). نسخه های خطی و آثار کمیاب، تهران: دانشگاه پیام نور، چاپ اول.
- مشتاق مهر، رحمان. (۱۳۷۸). «محدث ارموی و تصحیح متون»، آینه پژوهش، دوره ۱۰، شماره ۵۹.
- المنجد، صلاح الدین. (۱۳۷۷). «روش تصحیح نسخه های خطی»، آینه میراث، ترجمه حسین خدیوچم، سال اول، شماره سوم و چهارم.
- المنجد، صلاح الدین. (۱۹۸۷). قواعد تحقیق المخطوطات، بیروت: دارالکتب الجدید، الطبعة السابعة.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۸۶). برگ هایی در آغوش باد، جلد دوم، تهران: علمی، چاپ چهارم.

References

- Afshar, I. (2005). Issues in Transmission and Editing of Persian Texts and the Problem of Preserving the Authenticity of Manuscripts. *Nameh-ye Baharestan*, 6(1-2), 11-12.
- Ahmadi Haeri, M. (2008). Editing Texts with Emphasis on Editing Persian Texts. *Gozarash-e Miras*, 2(3), 25-26.
- Binish, T. (1975). The Method of Editing Persian Texts. *Faculty of Literature and Humanities, University of Tabriz*, 27(115-116).
- Chermagi Omrani, M., & Mirzaei, A. P. (2010). Workshop on the Method of Editing Manuscripts (2nd ed.). Tehran: Payam Noor University.
- Encyclopedia Islamica Foundation. (n.d.). [Encyclopedia Islamica]. Retrieved from <http://www.cgie.org.ir>
- Farzad, M. (1974). Scientific Method for Textual Criticism. *Gohar*, 2(22).
- Fadaei, Gh. (2007). Introduction to Manuscripts and Rare Books (Persian and Arabic). Tehran: SAMT.
- Jahanbakhsh, J. (2005). More Difficult than Writing: On the Methods of Editing Manuscripts. Supplement to *Kheradnameh-ye Hamshahri*, 68.
- Jahanbakhsh, J. (2011). Guide to Textual Criticism (3rd ed.). Tehran: Miras-e Maktoob.
- Javad, M. (1998). The Art of Textual Criticism (A. Mohaddes, Trans.). *Ayeneh-ye Miras*, 2.
- Majarre, M. (2014). The Origins and Development of Textual Criticism in the Islamic World. *National Studies on Librarianship and Information Organization*, 25(98).
- Mayel Heravi, N. (2000). History of Manuscript Production and Critical Editing of Manuscripts. Tehran: Library, Museum and Centre of Documentation, Parliament of Iran.
- Masjedi, H. (2018). Manuscripts and Rare Works. Tehran: Payam Noor University.
- Mojtaba, R. (1998). Methodology and Reference Studies (5th ed.). Tehran: Asatir.
- Montajab Mehr, R. (1999). Mohaddes Ardebili and Textual Criticism. *Ayene-ye Pajuhesh*, 10(59).
- Omidshalar, M. (2006). A History of Textual Criticism in the West and Among Muslims. *Ayeneh-ye Miras*, 4(33-34).
- Sattoudeh, Gh. (2007). Reference Studies and Research Methods in Persian Literature (12th ed.). Tehran: SAMT.
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2004). The Ideological Role of Textual Variants. *Nameh-ye Baharestan*, 5(1-2), 9-10.
- Shoraye Ali Enqelab Farhangi. (2009). Approval of the Goals, Policies, and Regulations of Book Publishing (Session 660, April 2009). Tehran: S.A.E.F.
- Shoraye Ali Enqelab Farhangi. (2008). Charter for the Development of Quranic Culture (Sessions 643, 651, 664, 679; Session 643, May 2008). Tehran: S.A.E.F.
- Sami'i, A. (1982). Remarks on Textual Criticism. *Nashr-e Danesh*, 12.
- Yusefi, Gh. (2007). Leaves in the Embrace of the Wind (Vol. 2, 4th ed.). Tehran: Elmi.
- Zarrinkoub, A. (1957). Scientific Method in Criticism and Editing of Literary Texts. *Yaghma*, 10(6-7).
- Zarrinkoub, A. (1998). Scientific Method in Criticism and Editing of Literary Texts. *Ayeneh-ye Miras*, 1(1).

al-Manjid, S. (1987). Rules for the Critical Editing of Manuscripts (7th ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Jadeed.

al-Manjid, S. (1998). The Method of Editing Manuscripts (H. Khadiyoojam, Trans.). Ayeneh-ye Miras, 1(3-4).

پی‌نوشت‌ها:

- ⁱ برخی از مهم‌ترین و سودمندترین کتاب‌هایی که درباره تاریخ علم به نگارش درآمده عبارت‌اند از: الف) گفتارهایی پیرامون تاریخ علوم عربی و اسلامی، تألیف فؤاد سزگین، ترجمه محمدرضا عطائی، مشهد، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی، آستان قدس رضوی. مطالعه این کتاب مختصر نشان می‌دهد که جایگاه مسلمانان در تاریخ علم کجاست و تأثیرپذیری غرب از علوم اسلامی تا چه اندازه است. ب) تاریخ علم، تألیف جورج سارتن، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات امیرکبیر. این کتاب با عنوان گفتارهایی در تاریخ علم، توسط غلامحسین صدری افشار نیز ترجمه شده است. د) تاریخ علم، نوشته پی یر روسو، ترجمه حسن صفاری، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ⁱⁱ مؤسسه میراث مکتوب که ادامه‌دهنده برنامه‌های بنیاد فرهنگ ایران است، حمایت از فعالیت‌های علمی در حوزه نسخه‌های خطی را در دستور کار قرار داده و توانسته است بسیاری از پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های مرتبط با نسخه‌های خطی را به چاپ برساند.
- ⁱⁱⁱ برای توضیح بیشتر درباره تاریخ و پیشینه تصحیح نسخ خطی در دوره‌های تاریخی مختلف ر.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۷۹-۴۱۰؛ زرین کوب، ۱۳۳۶: ۲۶۰-۲۶۴؛ فدائی، ۱۳۸۶: ۱۸۶-۱۸۹؛ چرمگی عمرانی، ۱۳۸۹: ۳-۶.
- ^{iv} ر.ک. مقاله «روش علی‌اکبر غفاری در تصحیح متون»، نوشته رضا استادی، مجله علوم حدیث، شماره ۳۴، زمستان ۱۳۸۳ و مقاله «روش تحقیق، تصحیح و تعلیق استاد غفاری در کتاب من لایحضره الفقیه»، نوشته نهله غروی نائینی، مجله پژوهش دینی، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۸۴.
- ^v ر.ک. مقاله «محدث ارموی و تصحیح متون»، نوشته رحمان مشتاق مهر، مجله آینه پژوهش، شماره ۵۹، آذر و دی ۱۳۷۸ و مقاله محدث ارموی و تصحیح نسخ خطی، نوشته سعید آغاچلو، کیهان فرهنگی، شماره ۱۶۵، تیر ۱۳۷۹.
- ^{vi} برای مطالعه در مورد روش‌های تصحیح متون حدیثی، به عنوان نمونه مراجعه کنید به مقالات جدیدالتألیف از جمله: «روش‌شناسی تصحیح و تحقیق متون حدیثی»، مجله علوم و معارف قرآن و حدیث، شماره ۱۱، صص ۳۵-۶۱؛ «کاربست بینامتنیت قرآنی در تصحیح متن روایات: مطالعه موردی نهج البلاغه»، مجله مطالعات فهم حدیث، سال چهارم، شماره ۹، صص ۱۲۹-۱۴۸.
- ^{vii} ذکر نام دو تن از مستشرقان در این نوشتار که در تصحیح متون خطی اسلامی اشتغال داشته‌اند، تنها از باب نمونه است و بدون تردید مستشرقان و اسلام‌شناسان بزرگ دیگری نیز در این عرصه علمی قدم نهاده و قلم زده‌اند.
- ^{viii} برای مطالعه بیشتر درباره غارت نسخه‌های خطی توسط سوداگران اروپایی ر.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۷۲-۳۷۴.
- ^{ix} ر.ک. مقاله «بررسی علل و عوامل خروج کتب خطی از ایران و راه‌های مقابله با آن»، رضا خانی‌پور، مجله کتابداری و اطلاع‌رسانی، دوره چهاردهم، شماره ۲ (پی در پی ۵۴)، تابستان ۱۳۹۰.
- ^x برای آشنایی بیشتر با مؤسسه آل‌البیت ر.ک. مقاله «آشنایی با مؤسسه آل‌البیت (ع) لایحیاء التراث»، مجله آینه میراث، شماره ۳ و ۴، ۱۳۲-۱۱۲.
- ^{xi} مصاحبه با غلامرضا جمشیدنژاد، خبرگزاری ایکن، سایت مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی: www.cgie.org.ir.
- ^{xii} برای توضیح بیشتر درباره اهمیت و ضرورت تصحیح متون خطی ر.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۷۹ و ۳۸۰؛ بینش، ۱۳۵۴: ۳۹۸-۴۰۶؛ ستوده، ۱۳۸۶: ۴۳۰-۴۳۳؛ فدائی، ۱۳۸۶: ۹۹ و ۱۰۷.
- ^{xiii} درباره روش نوشتن مقدمه مصحح ر.ک. ستوده، ۱۳۸۶: ۴۵۲-۴۵۴؛ جهانبخش، ۱۳۹۰: ۶۹-۶۵؛ المنجد، ۱۹۸۷: ۲۹ و ۳۰؛ بینش، ۱۳۵۴: ۵۷۱ و ۵۷۲؛ چرمگی عمرانی، ۱۳۸۹: ۴۲ و ۴۳؛ مشتاق مهر، ۱۳۸۷: ۵۹-۶۱.
- طبق نظر یکی از محققان، افزوده‌های مصحح، و به طور خاص «مقدمه مصحح» از ضروریات چاپ انتقادی متون است (ر.ک. عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۸).
- ^{xiv} صلاح‌الدین المنجد در رساله قواعد تحقیق المخطوطات، تمام نکاتی را که هر محقق باید در کار تصحیح رعایت کند، با ذکر مثال بیان کرده است (ر.ک. قواعد تحقیق المخطوطات، الطبعة السابعة، بیروت: دارالکتب‌الجدید و ترجمه آن با عنوان روش تصحیح نسخه‌های خطی، حسین خدیوچم، آینه میراث، سال اول، شماره سوم و چهارم، ۱۰۳-۱۱۱).

^{xv}. لازم به ذکر است که برخی از محققان، گاهی دو تعبیر «نقد متون» و «تصحیح متون» را به جای همدیگر به کار برده‌اند و از «مصحح» در برخی مواقع، به «منتقد» یاد کرده‌اند (ر.ک. زرین کوب، ۱۳۳۶: ۲۵۹ و ۲۶۰ و شماره ۷، ۳۱۳؛ جهانبخش، ۱۳۹۰: ۱۴). در این باره، مایل هروی نیز به طور مکرر در کتاب خود، از تعبیر «مصحح منتقد» استفاده می‌کند (برای نمونه ر.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۵۰۱ و ۵۰۲).

^{xvi}. «منظور از روش انتقادی در متون فارسی [و عربی] این است که با استفاده از روش علمی بتوان تا حد امکان یک متن را به صورت اصلی و حقیقی خود نزدیک کرد. به این ترتیب در روش انتقادی، انتخاب نسخه اهمیت خیلی زیادی دارد و می‌توان گفت مهم‌ترین کار است. طبعاً هر قدر نسخه‌ای قدیم‌تر باشد ارزش بیشتری دارد و به نسخه اصلی نزدیک‌تر خواهد بود» (بینش، ۱۳۵۴: ۴۱۵).

^{xvii}. برای توضیح بیشتر درباره نسخه اساس یا اصلی ر.ک. بینش، ۱۳۵۴: ۵۷۲-۵۷۶.

^{xviii}. شفیعی کدکنی درباره علت تغییرات در نسخ خطی می‌نویسد: «کسانی که با تصحیح نسخه‌های خطی کهن سر و کار داشته‌اند، به تجربه دریافته‌اند که بخش قابل ملاحظه‌ای از تغییرات به علت عامل شنیدار aural و یا گفتار oral است که یکی املا می‌کرده است و دیگری کتابت و این نکته در دوره‌های آغازی کتابت که انتقال از متن شفاهی به متن کتبی است، البته، اهمیت بیشتری دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۹۶).

^{xix}. برای مطالعه و شناخت انواع تحریف‌ها، اغلاط، اسقاطات و الحاقات در نسخ خطی ر.ک. زرین کوب، ۱۳۳۶: ۳۱۰-۳۱۳ و برای نمونه ر.ک. یوسفی، ۱۳۸۶: ۶۳۱-۶۳۴ و بینش، ۱۳۵۴: ۴۲۵ و ۴۲۶. بنا بر نظر مسعود فرزاد، یافتن اغلاط و حذف آن‌ها پس از مرحله جمع‌آوری و به هنگام تصحیح متن است. وی در این باره می‌نویسد: «محقق باید در ضمن اشتغال به طی مراحل جمع‌آوری تعدد داشته باشد که از تصحیح (حتی تصحیح آن چه به نظر او غلط ساده و آشکار است) خودداری کند، زیرا در سرتاسر مرحله جمع‌آوری هنوز نوبت قضاوت فرا نرسیده است و قصاص قبل از جنایت (یا به تعبیر امروزه مجازات قبل از محکومیت) روا نیست. کار ماشینی ولی دقیق و مهم جمع‌آوری، که به پایان رسید، نوبت تصحیح فرا می‌رسد و در آن هنگام است که باید اغلاط را اعم از آشکار و غیر آن، با ذکر منابع و دلایل حذف کرد» (فرزاد، ۱۳۵۳: ۸۸۷ و ۸۸۸).

^{xx}. در مورد فهرست‌های مذکور و انواع آن، ر.ک. جواد، ۱۳۷۷: ۱۰۴ و نیز ر.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۵۰۴-۵۱۰؛ بینش، ۱۳۵۴: ۵۶۹-۵۷۱؛ جهانبخش، ۱۳۹۰: ۷۱-۷۶.

^{xxi}. یکی از کتاب‌هایی که در آن به تفصیل و با نگاه علمی، به ویژگی‌ها و خصیصه‌های مصحح متون خطی اشاره شده است، کتاب تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی نوشته نجیب مایل هروی است که در بخش دوم، قسمت دوازدهم، با عنوان «آمخته‌ها (عادت‌ها) و آموخته‌های مصحح» این مطلب را بررسی کرده است (ر.ک. همان: ۴۱۱-۴۲۶).

^{xxii}. برای مشاهده نمونه‌هایی از حل مشکلات متن به وسیله منابع و کتب دیگر ر.ک. بینش، ۱۳۵۴: ۴۰۹-۴۰۷.

^{xxiii}. ایرج افشار، محقق و پیشکسوت در عرصه نسخه‌شناسی و فهرست نسخه‌های خطی، در یکی از مقاله‌های خود، ضمن بیان تاریخچه‌ای کوتاه از تصحیح و نشر متون فارسی، به طرح عمده دشواری‌ها در تصحیح متون (از جمله شیوه رسم خط و املا) پرداخته است (ر.ک. افشار، ۱۳۸۴: ۱۷۹-۱۸۸). در مورد شیوه رسم الخط و املا و واژگان در نسخه‌های خطی و تصحیح آن‌ها ر.ک. جهانبخش، ۱۳۹۰: ۸۳-۹۹.